

Arqueoloxía das sociedades labregas na longa duración histórica nunha “periferia” arqueolóxica: o proxecto Sputnik Labrego na comarca de Valdeorras

Carlos Tejerizo-García
Mario Fernández-Pereiro
Celtia Rodríguez-González
Alejandro Rodríguez-Gutiérrez
Laura Martínez-Panizo

Francisco Alonso-Toucido
Verónica Silva-Alvite
Diego Torres-Iglesias
Olalla Álvarez-Cobian
Equipo Sputnik Labrego

1. INTRODUCCIÓN

O desenvolvemento da arqueoloxía en Galiza tivo unha historia moi particular, entre o academicismo institucional, a política, a ideoloxía, e o significativo impulso das comunidades locais (Ayán Vila, 2012). Todos estes axentes configuraron unha arqueoloxía moi potente pero moi irregularmente desenvolvida, sobre todo en certas contornas, como é o caso do sueste galego e, particularmente, a comarca de Valdeorras. Neste traballo expoñeremos os traballos que, desde o ano 2016, levamos a cabo neste espazo ligados ao proxecto Sputnik Labrego (www.sputniklabrego.com) e cuxo nexo común é a análise das sociedades labregas na longa duración histó-

rica. Deste xeito queremos pór en valor o rico patrimonio de contornas que foron consideradas periféricas ata moi recentemente, pero que, grazas á arqueoloxía, poden ter un impacto social significativo nas sociedades actuais. E, ao mesmo tempo, reivindicar o importante rol que as sociedades labregas do pasado tiveron na configuración do noso presente.

2. A COMARCA DE VALDEORRAS: UNHA ARQUEOLOXÍA NA PERIFERIA

A comarca de Valdeorras atópase na parte oriental da provincia de Ourense e comprende nove concellos: O Barco de Valdeorras, O Bolo, Carballeda de Valdeorras, Larouco, Petín, A Rúa, Rubiá, A

Veiga e Vilamartín de Valdeorras. A orixe xeolóxica sitúase na oroxenia Herciniana durante o Paleozoico (550-250 ma) e nos procesos de glaciación posteriores. Estes procesos formaron unha paisaxe de fondo de val atravesado polo río Sil e rodeado por distintas serras -Serra do Eixe ao sur, Serra dos Cabalos ao norte e Serra de Queixa no suroeste-. Deste xeito, creábase unha zona de paso que converteu a comarca dende moi cedo nun espazo de tránsito obrigatorio que conectaba a meseta norte a través do Bierzo e o interior de Galiza. Disto son testemuños os numerosos achados de materiais do Paleolítico ao longo do río Sil¹.

A diversidade xeográfica e xeolóxica da comarca xerou unha im-

1. Moitos deles aínda inéditos. Grazas á José Fernández Pérez por esta información

Mosaico da Cigarrosa

portante explotación vinculada á minería dende a Prehistoria, como mostran os numerosos xacementos coñecidos desta época (Meijide Pardo, 1985). Porén, a súa centralidade histórica e política chegou tras a conquista do territorio polo Imperio Romano, que implantou un complexo sistema de explotación e comercio de mineral, sobre todo o ouro, ligado a minas como as Médulas (Carucedo, O Bierzo) ou Montefurado (Quiroga, O Courel). Unha explotación masiva -sobre todo nos niveis coñecidos para a época- que implicou unha forte reorganización do sistema do poboamento de toda a bisbarra así como a construción da vía XVIII o *Via Nova*, que atravesaría toda esta zona (Ferrer Sierra, 2014; Sánchez-Palencia Ramos, 2000). Froito desta centralidade na economía imperial foi a emerxencia dunha potente elite territorial sobre a antiga poboación asociada coa etnia dos “gigurros”, como mostra a coñecida lápida sepulcral de Lucio Pompeio Reburro² (Rodríguez Colmenero

et al., 2009). Esta importancia mineira continuaría ao longo do tempo en maior o menor medida ata a actualidade, sendo actualmente Valdeorras un dos centros de extracción de lousa máis importantes do mundo (San Román Rodríguez, 2000). Xunto á explotación mineira, nesta comarca tamén desenvolveu unha importante economía agrícola e gandeira, esta última sobre todo nas zonas de montaña. A maiores, non se pode falar de Valdeorras, sen mencionar o cultivo da vide, con testemuñas que remontan á época romana, como mostran os recentes lagares descubertos en Larouco ou Fonte³ (Rodríguez Colmenero *et al.*, 2009), e cunha ampla expansión dende a Idade Media (García Tato, 1986), mais sobre todo a partir dos séculos XVI e XVII d.n.e., como mostrarían documentos como o Catastro do Marqués da Ensenada de 1750 (Castro Voces, 1993).

A arqueoloxía en Valdeorras ten unhas orixes similares ao sucedi-

do noutras comarcas galegas, con diversos eruditos e persoas interesadas na Historia deste territorio en particular, e do noroeste en xeral, recolleron novas e catalogaron distintos xacementos de gran relevancia. Entre os que podemos destacar os sitios de Santa María de Mones ou Valencia do Sil (Bouza Brey, 1953; Risco, 1928), así como pezas históricas de gran relevancia, entre as que destaca o Crismón de Quiroga, moi preto de Valdeorras e dentro da súa contorna cultural (Tejerizo García, 2020). Esta peza, descuberta a finais do século XIX utilizada como mesa de altar na igrexa contemporánea, interprétase como un altar datado no século VI d.n.e. e pertencente a un edificio relixioso de prestixio (Sánchez Pardo, 2016).

Entre estes xacementos que marcaron os inicios da arqueoloxía en Valdeorras destacaríase, pola súa controvertida historia, o sitio da Cigarrosa, unha importante *villa* romana situada no actual concello da Rúa. Esta *villa* foi achada en 1896 dentro dunha finca privada onde se fixeron algunhas catas que mostraron a presenza dun balneario con importantes mosaicos de temas ligados co mar. Posteriormente, en 1969, o grupo dos “Escarbadores”, dos que falaremos a continuación, realizaron outras catas onde atopan outro mosaico moi similar ao primeiro. A indecisión das autoridades administrativas e as novas do achado provocaron a destruc-

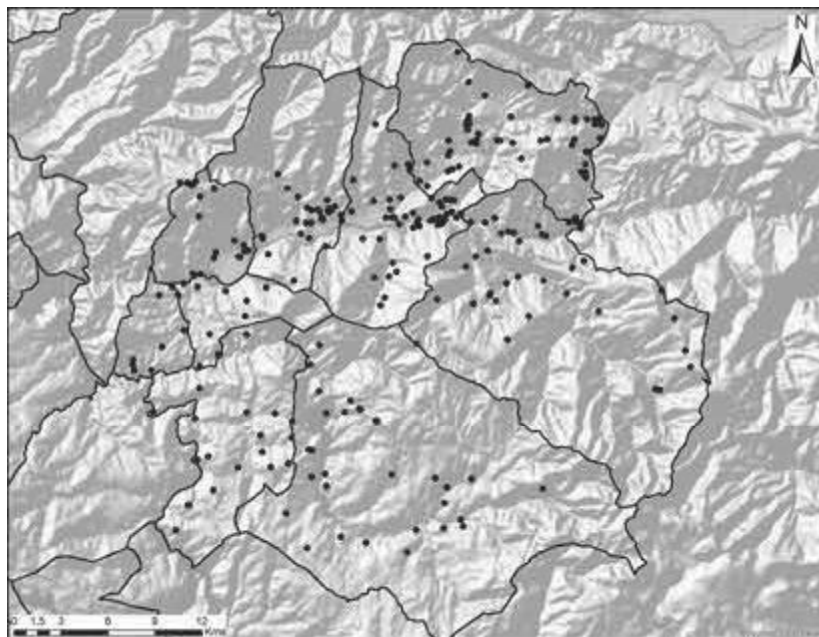
2. Na actualidade esta lápida atópase incrustada nunha casa preta á igrexa de San Esteban. “[Lucio] Pompeio L(ucio) f(ilio) / Pom(ptina) Reburro Fabro / Gigurro Calubrigen(s) / probato in coh(orte) VIII pr(aetoria) / beneficiario tribuni / tesserario in I(centuria) / optio in I(centuria) / signifero in I(centuria) / fisci curator / cornic(ulario) trib(uni) / evoc(ato) Aug(usti) / L(ucius) Flavius Flaccinus / h(eres) ex t(estamento)”. Traducida como “A Lucio Pompeyo Reburro Fabro, hijo de Lucio, Gigurro, de la tribu Pompitina y natural de Calubriga, destinado en la Cohorte VII de los pretorianos, beneficiario del tribuno, tesorero de su Centuria, optio y signifero de su Centuria, encargado del fisco, elegido por el Emperador, Lucio Flavio Flaccino, su hereero, lo hizo por manda testamentaria”

3. <https://somoscomarca.es/los-lagares-de-larouco-historia-del-vino-de-la-comarca/>

*Xacementos
arqueolóxicos
documentados
en Valdeorras*

ción dos mosaicos, parte dos cales consérvanse actualmente no Museo Arqueolóxico Provincial de Ourense (Veiga Romero, 2009).

Malia que a comarca de Valdeorras conta con moitos xacementos arqueolóxicos, non tivo, como outras zonas de Galicia, un xacemento de referencia que impulsara a arqueoloxía institucional, o que, ao noso entender, converteu a zona nunha auténtica “periferia” arqueolóxica. Periferia en canto que non centrou nin o interese académico nin a inversión en grandes proxectos de escavación, como noutras partes de Galiza. Porén, a labor de catalogación e impulso dos estudos arqueolóxicos na zona chegaron da man de diversas institucións e grupos locais. Entre eles destaca a labor do grupo “Os Escarbadores” e do Instituto de Estudos Valdeorreses (IEV). O grupo dos “Escarbadores” foi un conxunto de entusiastas e apaixonados da arqueoloxía valdeorresa organizados principalmente ao redor da figura de Joaquín Gurriarán⁴. Actuaron, principalmente, dende finais dos anos 50 ata os anos 80 e, de xeito desinteresado, catalogaron e escavaron algúns dos sitios máis relevantes do territorio, como o xa mencionado caso da Cigarrosa ou o Castelo de Valencia do Sil. Pola

súa parte, o IEV é un instituto fundado en 1979 cuxo obxectivo é a promoción dos estudos culturais en Valdeorras, cunha inxente labor de publicación, organización de palestras así como da creación dunha sección específica de arqueoloxía, presidida por José Fernández Pérez.

Dende os anos 90 as intervencións arqueolóxicas na zona foron moi limitadas. Sen dúbida, o feito máis relevante foi a elaboración do inventario arqueolóxico da comarca dentro do inventario xeral de xacementos arqueolóxicos en Galiza promovido pola Dirección Xeral de Patrimonio Arqueolóxico. Deste xeito, grazas á labor de diversas empresas, arqueólogos e informantes locais -entre os que hai que destacar a Santiago Ferrer e a José Fernández pola cantidade de xacementos catalogados- configúrouse unha relación de sitios arqueolóxicos con protección pa-

trimonial en Valdeorras. Isto permitiu, ás veces máis mal que ben, protexer algúns xacementos arqueolóxicos ante a expansión dos viñedos ou a construción da estrada N-120, que afectaron a moitos xacementos na zona (Fernández Pereiro *et al.*, 2017). Porén, as escavacións arqueolóxicas foron moi escasas, destacando a levada a cabo no xacemento da Pobra dirixida por P. Soto (Soto Arias, 1993) e, máis recentemente, a intervención arqueolóxica na torre medieval de O Castro, dirixida por S. Ferrer⁵.

Esta tendencia parece estar mudando. Nos últimos anos houbo unha revitalización das intervencións arqueolóxicas en Valdeorras que auguran unha interesante perspectiva de futuro para o patrimonio comarcal. Ademais dos traballos dentro do proxecto Sputnik Labrego, que resumimos a continuación, producíronse algunhas

4. Entre outros Ricardo Mosquera, Manuel Fernández, Ramón Rodríguez, Joaquín González, Ángel Fernández, Marcos Murias, José Luís González, Manuel Conde, Tarsicio González, Miguel Ángel Estévez ou Carlos Rodríguez

5. <http://www.arqueologiamedieval.com/noticias/7478/descubiertos-restos-arqueologicos-en-las-obras-de-o-castro-ourense>

pequenas intervencións en sitios como o Castelo de Valencia do Sil, no contexto do 50 aniversario da escavación da Cigarrosa por parte dos Escarbadores, así como unha limpeza e realización de sondaxes no Castrillón, en Larouco. É neste contexto no que se insiren os novos traballos arqueolóxicos.

3. O PROXECTO SPUTNIK LABREGO

O proxecto Sputnik Labrego⁶ ten o obxectivo de analizar as sociedades labregas do noroeste peninsular na longa duración histórica a través das ferramentas da arqueoloxía e da antropoloxía. A hipótese básica de traballo é que as sociedades labregas, polas súas características (Shanin, 1971), mostran unha alta capacidade de resiliencia e resistencia ante as grandes mudanzas políticas e históricas de curta duración mais de gran impacto estrutural, o que o arqueólogo americano C. Matthews chama os “momentos de perigo” (Matthews, 2002). Estes procesos de resistencia e resiliencia teñen un gran impacto na paisaxe e na materialidade e permítenos entender de xeito complexo as dinámicas que permitiran ás sociedades labregas do noroeste unha supervivencia ata practicamente a actualidade (Fernández Prieto, 2015). Unha longa historia dende os inicios da Idade Media ata o gran impacto que foi o proceso de modernización (Rösener, 1995), que, no caso do noroeste peninsular, remata coa imposición do estado franquista (Cabana Iglesia, 2006). Baseados nas arqueoloxías sociais e críticas, o proxecto pre-

tende lanzar luz sobre un tipo de sociedade que está chamada a xogar un rol cada vez máis importante no futuro próximo. Doutra banda, o proxecto Sputnik Labrego parte dun compromiso explícito coas comunidades locais, de xeito que estas non só poidan aproveitar os coñecementos saídos do proxecto, senón que sexan participantes activas no mesmo, tanto na toma de decisións como no desenvolvemento específico das tarefas (Bianchi, 2001).

Polo momento, o proxecto desenvólvese a través de tres casos de estudo dentro da comarca de Valdeorras vinculados coa desaparición do Imperio Romano e o inicio da Idade Media, a emerxencia e as mudanzas dos espazos de man común e, finalmente, o desenvolvemento da loita antifranquista na coñecida como *Ciudad de la Selva*, nos montes de Casaio. Describiremos brevemente os traballos feitos en cada un destes casos de estudo.

3.1. A fin do Imperio Romano e o inicio da Idade Media: o Castelo de Valencia do Sil (Vilamartín de Valdeorras).

O período final do Imperio Romano no noroeste peninsular é un período moi complexo de estudar. En primeiro lugar, non hai moitas fontes escritas que permitan ter unha idea clara sobre os procesos sociais e políticos que remataron o que foi un dos imperios máis poderosos da antigüidade. Neste caso, a mellor fonte da que dispoñemos é a do bispo Hidacio

de Chaves, que, como mostran autores como César Candelas ou Pablo Cruz Díaz, é unha fonte moi complexa e que adoita mostrar unha visión moi particular dos acontecementos (Candelas Colodrón, 2004; Díaz Martínez, 2011). En segundo lugar, a fin do Imperio Romano ocorreu nun período moi curto de tempo, o que dificulta poder entender cun certo grado de complexidade todos os procesos que determinaron este evento (Wickham, 2009). É por isto que a súa análise é moi dependente da arqueoloxía e do estudo dos sistemas de poboamento e das mudanzas económicas, políticas e simbólicas das sociedades entre os séculos IV e V d.n.e. A idea de “iluminar” este período mal coñecido como escuro é o un dos obxectivos do noso proxecto na comarca de Valdeorras.

Como xa comentáramos, Valdeorras preséntase como un espazo privilexiado para este propósito. A potente minería asociada a esta área converteu esta bisbarra nun espazo central na economía imperial. Ademais, trátase dunha fronteira natural entre a meseta central e a costa atlántica, aspecto subliñado pola presenza do río Sil e a posterior Vía XVIII, a *Vía Nova*, construída polos romanos para facilitar, entre outros, o transporte do tan prezado mineral. Deste xeito, o impacto do Imperio Romano na comarca de Valdeorras foi moi significativo, coa presenza de xacementos de primeiro orde, como os xa comentados da *villa* da Cigarrosa ou o asentamento da Pobra. Porén, os momentos finais

6. Financiado e apoiado, sucesivamente, pola Xunta de Galiza, o Instituto de Ciencias do Patrimonio (CSIC), a Universidade de Santiago de Compostela, a Universidade do País Vasco e a Comunidade de Montes de Casaio e Lardeira.

Espazo doméstico de Valencia do Sil

do Imperio Romano aínda eran pouco coñecidos na comarca. De entre todos, un dos xacementos que nos pareceu máis interesante foi o de Valencia do Sil, coñecido dende finais do século XIX e escavado durante os anos 60 e 70 polo grupo dos Escarbadores (Fernández Pereiro et al., 2017).

Dende o ano 2019, este xacemento é obxecto de escavacións arqueolóxicas que están a aportar moita información sobre este momento histórico. Situado nun pequeno cumio a beira do río Sil, o xacemento ocupa unha extensión aproximada de 3 has. Orixinalmente contaría cunha potente muralla da que hoxe en día temos moi poucos restos conservados. A proliferación de material arqueolóxico no interior do recinto amurallado invita a pensar nunha ocupación moi intensa do sitio nos momentos finais do Imperio romano, como están a mostrar as escavacións.

Polo momento, a escavación centrouse en dous sectores do xacemento. O primeiro é o que denominamos como “sector doméstico”. Trátase dun gran edificio xa escavado nos anos 60 e 70 cun total de 12 estancias recoñecidas, mais que podería ter unha extensión maior. Polo material atopado no interior pensamos que se trata dunha única vivenda ocupada por unha familia extensa e que mostraría unha gran diversidade funcional; isto é, que cada estancia estaría dedicada a unha tarefa distinta, sexa de almacenamento -por exemplo, en estancias onde se atoparon anacos de ánforas de transporte de produtos como o viño ou o aceite-, de cociña -coa presenza de fogares-, ou de produción -con estancias onde se atoparon os coñecidos como *pondera*, pesas de tear para a fabricación de tecido. Ademais, tanto nas escavacións antigas como nas actuais atopáronse unha gran cantidade

de moedas que mostraría unha potencial ocupación do sitio por parte de elites rexionais. A datación radiocarbónica neste contexto así como os materiais arqueolóxicos invitan a pensar que a fase de ocupación principal deste espazo foi entre mediados do século IV e finais do século V d.n.e.

O outro sector intervindo atópase na parte sueste do xacemento, tamén escavado parcialmente de antigo e coñecido entón como “casa romana”. Entre os anos 2019 e 2020 puidemos escavar de xeito completo unha gran estancia cuxa característica máis destacada é a aparición dun solo de *opus signinum*, un tipo de solo moi representativo da cultura romana feito de morteiro de cal xunto con anacos de pedra, tixolo e barro. Porén, non atopamos ningunha estrutura interna, salvo un apoio para unha columna central que sostería o teitume a un auga feito de lousa. Chamámoslle o

Visita guiada ao xacemento de Valencia do Sil durante a campaña de 2020

Alvariza do sitio de Ana de Vacas (Casaio)

“sector produtivo” porque o material máis destacado atopado nesta estrutura é unha cantidade moi significativa de mineral e de escouras, restos de actividades de produción de metal. As análises que polo de momento puidemos facer indican que, sexa nesta estrutura, sexa na contorna inmediata, tiveron lugar actividades de forxa, posiblemente de ferro. A datación radiocarbónica feita indica que esta estancia foi ocupada contemporaneamente ao outro edificio coñecido.

Tanto as estruturas escavadas como o material atopado invitan a pensar nunha sociedade complexa, posiblemente vinculada ás elites rexionais de Valdeorras que ocuparan este espazo para realizar actividades relacionadas coa extracción de mineral. Con todo, esta non sería a única actividade do sitio. A análise dos ósos de animais atopados no interior do xacemento, estudados polo profesor Carlos Fernández Rodríguez, da Universidad de León, indica a presenza dunha gandería moi desen-

volvida e un consumo de animais que inclúen as vacas, os porcos ou as ovellas (Fernández Rodríguez, 2020). Pola súa parte, a cerámica atopada e as moedas indicarían non só un alto estatus dos habitantes do xacemento senón a presenza de redes comerciais moi activas no momento do ocupación do sitio. Un sitio, ademais, que non estaría illado no seu entorno, senón que partillaría unha ocupación da paisaxe xunto con outros xacementos como os mencionados anteriormente.

Alvarizas do sitio de Sobredo

As escavacións no Castelo de Valencia do Sil proporcionaron moita información que actualmente estamos a procesar e que permitirán iluminar este período escuro que é o momento final do Imperio Romano e os primeiros momentos da Idade Media. Ademais, as escavacións revalorizan un xacemento moi especial que, esperamos, sexan unha punta de lanza para a promoción do patrimonio cultural de Valdeorras.

3.2. A análise arqueolóxica dos bens de man común: os colmeares de Casaio

Os espazos de xestión comunal son un dos elementos principais de artellamento das sociedades labregas, que desenvolveron complexos mecanismos de xestión institucional para o seu aproveita-

mento histórico (Ostrom, 1990). Aínda que as orixes destes espazos en Europa varían dunha contorna a outra, hai un certo consenso en establecer a Idade Media como o seu momento histórico de consolidación (De Moor, 2015). O caso do noroeste peninsular é moi interesante neste sentido, xa que constitúe un dos redutos máis importantes de artellamento dos espazos comunais na actualidade (Balboa López, 1990), nomeados como *montes veciñais en man común*. Galiza é un dos poucos territorios peninsulares nos que estes montes veciñais teñen unha lexislación propia, que define a comunidade xestora como os veciños con casa aberta e residencia habitual nas entidades de poboación vinculadas a estes espazos (García Quiroga, 2013). Malia a súa conservación ata hoxe, o proceso de

desintegración deste montes veciñais foi moi veloz. Estímase que para o ano 1800 estes representaban entre 1,8 e 2 millóns de hectáreas, sendo na actualidade menos de 640.000 hectáreas (Dos Comúns *et al.*, 2006). Nos últimos 20 anos diversos proxectos arqueolóxicos ao longo de Europa están a rexistrar e analizar estes espazos dende un punto de vista material e ecolóxico, documentando as mudanzas nos usos vinculados a eles e a súa transformación ligado ás estruturas políticas, económicas e sociais de cada momento histórico (Lindholm *et al.*, 2013; Stagno, 2015).

As parroquias de Casaio e Lardeira, situadas no extremo suroriental da comarca de Valdeorras son un entorno privilexiado para a análise deste tipo de espazos na lon-

Mina de Volframio de Valborraz

ga duración histórica. A extensión de montes veciñais de man común de Casaio e Lardeira estímase para finais do século XIX de, polo menos, 8.104 hectáreas. Tras un longo proceso administrativo cunha forte resistencia por parte da comunidade local (Freire Cedeira *et al.*, 2014), actualmente son xestionados pola *Comunidade de Montes de Casaio e Lardeira* e protexidos a través da súa incorporación en 2008 á Red Natura 2000 como Zona de Especial Protección dos Valores Naturais. O noso proxecto ten o obxectivo de analizar arqueoloxicamente a emerxencia e as mudanzas na xestión deste tipo de espazos. Para iso, fixéronse varias campañas de prospección para documentar estes espazos e as distintas estruturas, tanto físicas como ecolóxicas, que permitan rastrear os distintos usos que tiveron ao longo do tempo.

O uso dos espazos de montaña nos montes de Casaio foi unha cons-

tante dende época prehistórica, como mostra a presenza de mámoas atopadas nas zonas máis elevadas da contorna, así como o interesantísimo conxunto de pinturas esquemáticas atopadas na zona do val de San Xil e datadas no Calcolítico (Santos Estévez *et al.*, 2020). Porén, as orixes do artellamento institucional dos espazos comunais deberon ser contemporáneos ao proceso de conformación de Casaio en parroquia durante a Idade Media. Así, o documento escrito máis antigo cunha mención a Casaio dataría do século X, e consérvase dentro do tumbo de Castañeda. Neste documento, un tal Zuleimán e o seu familiar Cipriano mercaron un terreo nun lugar chamado *Intranio*, que dotaron dalgunhas propiedades, incluídas algunhas *in Cassaio* (García Tato, 1986). A actual configuración de Casaio, repartida en catro barrios, debeu ser efectiva xa no século XIII, cando pertencía ao mosteiro de San Pedro de Montes

(Montes de Valdueza). Porén, a primeira referencia explícita á presenza de espazos de xestión comunal dataría do século XVI⁷, entón incluído dentro do señorío da Cabrera, pertencente ao marquesado de Villafranca do Bierzo.

Dentro dos nosos traballos de prospección, un dos elementos máis significativos dentro dos espazos de xestión comunal é a ampla presenza de colmeares ou alvarizas. Trátanse de estruturas de pedra de formato normalmente circular ou ovoidal que delimita distintas fiadas de cortizos de madeira onde se instalaban as avellas. A característica máis destacada deste tipo de colmeares son os saíntes de lousa, a modo de cornixa utilizada para evitar a entrada dos osos ao interior da colmea. Esta é unha tipoloxía de estrutura moi común no noroeste peninsular, distribuída normalmente nas zonas de montaña con ampla presenza histórica de oso pardo e

7. Concretamente trataríase dun foro otorgado ao concello veciñal de Lardeira en 1509.

*Chozo da guerrilla
da Ciudad de la Selva*

abundante material pétreo de granito, cuarcita ou lousa (Díaz Otero y Naves Cienfuegos, 2010). Aínda que se entende que o mel sería un dos produtos principais destas estruturas, historicamente tamén foi fundamental a produción de cera para a fabricación de candeas. Grazas á información oral sabemos que a xestión deste tipo de estruturas é familiar, cunha destas alvarizas para cada unidade familiar, que xestionaría o produto final, xa sexa para consumo privado, pago de rendas ou venta para mercado.

Polo de agora, puidemos rexistrar un total de 48 colmeares, se ben calculamos un total de 70 con restos conservados e, polo menos, outros 30 que foron destruídos polas actividades extractivas de lousa. Aínda que non podemos datar con exactitude a súa construción pola falta de escavacións arqueolóxicas, a documentación escrita invita a pensar que a súa expansión podería ter sido ao redor dos séculos XVII e XVIII. Así, nun protocolo notarial de 1776 móstrase a ven-

da a Francisco Prieto, veciño do barrio de *Humiña* -actual Rumiñadun “*canto de tierra cercado de pared que sirbe para colmenar*”. O que si mostran as análises arqueolóxicas feitas, é que son estruturas de longa duración histórica mantidas mediante reparacións continuadas ao longo do tempo.

Un dos espazos máis interesantes de concentración destas estruturas é a contorna de Sobredo, situado ao oeste do territorio de Casaio. Neste espazo documentáronse un total de 13 colmeares dispostos nunha forte pendente con dirección norte-sur, co obxectivo de aproveitar ao máximo as horas de sol. Practicamente todas estas alvarizas teñen un formato ovalado ou de ferradura, de dimensións entre os 20 e os 14 metros de longo e 9-10 metros de ancho. Destaca, pola súa tipoloxía, o colmear coñecido como “das catro esquinas” de formato rectangular con dimensións de 25x17 metros. Esta estrutura pertencería a unha das familias ricas de Casaio, o que marca

unha clara distinción simbólica de estatus co respecto ao resto de estruturas. O que é interesante é que antes da construción das alvarizas as evidencias materiais mostrarían un uso do espazo de Sobredo como zonas de pasto, o que podería suxerir que os colmeares serían un xeito de apropiación familiar dos antigos espazos comunais, nun momento de alta competición social, como mostraría a documentación escrita (Saavedra, 2007). Deste xeito, os colmeares representarían materialmente un momento de desintegración progresiva de parte dos espazos comunais cara a actividades produtivas máis intensivas e individuais. Un proceso que continuaría ata hoxe, momento de gran retroceso, como vimos, deste tipo de montes veciñais de man común.

3.3. A fin das sociedades labregas: unha historia de dúas cidades.

O terceiro caso de estudo que temos desenvolvido na comarca de Valdeorras está ligado á imposi-

ción definitiva da modernidade en tanto que desintegración e colonización das redes de relacións tradicionais (Quijano, 1992). No caso de Valdeorras, e máis concretamente da zona montañosa de Casaio, este proceso vai ligado á emerxencia do Estado franquista, a penetración das relacións de tipo capitalista a través da industrialización e a minería industrial, e os movementos de resistencia fronte a estes procesos, vertebrados neste caso na guerrilla antifranquista. En termos arqueolóxicos, o noso proxecto baséase na historia de dúas cidades: a *Ciudad de la Selva* e a Cidade dos Alemáns.

O noroeste peninsular sempre foi caracterizado como un espazo onde as relacións labregas tradicionais se mantiveron durante máis tempo en comparación a outros territorios tanto europeos como peninsulares (Simpson, 1995). Aínda que as reformas estruturais do inicio do século XX, sobre todo a reforma agraria, comezaron a mudar esta situación, sería a Guerra Civil e a posterior industrialización e as políticas agrarias do franquismo as que supuxeron un punto de non retorno para as sociedades labregas do noroeste (Fernández Prieto, 1993). Isto implicou profundos procesos de resistencia e resiliencia pola súa parte, un auténtico momento de perigo nos termos expostos anteriormente (Cabana Iglesia, 2006).

Entre os procesos de industrialización que máis impacto tiveron na contorna de Valdeorras está a minería de volframio. O volframio é un mineral que, polos seus

usos militares, converteuse nunha fronte central de disputa durante a Segunda Guerra Mundial (Grandío Seoane y Rodríguez González, 2012). Valdeorras, e sobre todo os montes de Casaio, é unha das zonas de concentración deste mineral máis grandes do mundo, polo que, desde finais do século XIX, foi un espazo central das políticas de industrialización do noroeste peninsular. Varias son as minas que se instalaron nestes montes cheos de volframio, sendo unha das máis importantes a mina de Valborraz, coñecida popularmente como Cidade dos Alemáns, debido á súa xestión pola Alemaña nazi durante finais dos anos 30 e ata a fin da Segunda Guerra Mundial (García Tato, 2016). Os nosos traballos dirixíronse á documentación arqueolóxica desta mina como doutras que se atopan nestes mesmos montes, como a mina de San Xil ou de Castro Boloso. Así, estas intervencións deron moita información sobre as condicións de vida da clase traballadora ligada ao volframio. Traballadores e traballadoras que, non hai que esquecer, en menos dunha xeración pasaron dunha base económica gandeira e agrícola a unha sociedade de tipo industrial, o que tivo non só un forte impacto material na súa vida cotiá, senón tamén nos seus procesos de resistencia e resiliencia. Un destes procesos de resistencia foi precisamente a resistencia antifranquista, que, no caso do noroeste peninsular, hai que ligar coa desintegración das relacións labregas tradicionais.

A resistencia antifranquista foi un fenómeno que se desenvolveu en contornas específicas da península ibérica (Serrano, 2001). No

caso do noroeste, esta resistencia forxouse nun proceso de varios anos en torno á Federación de Guerrillas de León-Galiza, unha das estruturas guerrilleiras mellor organizadas no contexto peninsular (Rodríguez Gutiérrez, 2012). Á Federación, creada oficialmente en abril de 1942 en Ferradillo, instalou o seu Estado Mayor na, chamada por eles, *Ciudad de la Selva*. Grazas ás escasas testemuñas escritas sabemos que esta *Ciudad de la Selva* era un conxunto de campamentos que a guerrilla instalou nos distintos vales que compoñen os montes de Casaio (Ayán Vila, 2008; Heine, 1980: 31). Porén, non se sabía aínda o que esta *Ciudad de la Selva* significaba en termos materiais, esperando, en palabras de A. González Ruibal, “o traballo dos arqueólogos” (González Ruibal, 2016: 263).

Dende mediados do ano 2017 temos realizadas varias campañas de prospección e escavación que, aínda que continúan hoxe, deron unha idea bastante precisa da configuración desta *Ciudad de la Selva* así como do propio desenvolvemento da guerrilla antifranquista no noroeste peninsular (Tejerizo García *et al.*, 2020). A información arqueolóxica e documental complementábase cos datos aportados pola información oral, a través de diversas entrevistas á xente da contorna, que proporciona unha visión moi complexa sobre os procesos de creación da memoria e a súa xestión polas comunidades locais (Tejerizo-García *et al.*, 2020).

Todos estes traballos deron lugar á detección de ata 20 campamentos ligados á actividade gue-

rilleira nos montes de Casaio. Estes campamentos configúranse de xeito distinto, dependendo da fase de desenvolvemento da guerrilla, dende as primeiras fases de ocupación en covas e estruturas previas de gandeiros a finais dos anos 30, pasando pola estruturación e organización en chave de fronte de guerra vinculada á propia *Ciudad de la Selva* a mediados dos anos 40, ata a retirada aos vales máis occidentais nun momento de repregamento do movemento guerrilleiro entre finais dos anos 40 e principios dos anos 50. Cada campamento consta dunha ou varias estruturas tipo chozos de pedra onde se realizaban as principais actividades da guerrilla durante o tempo que ocuparon os montes de Casaio. Así, as escavacións en varios destes chozos e casas permitiron desenterrar un importante conxunto de obxectos vincula-

dos coa loita armada e a vida cotiá dos guerrilleiros e guerrilleiras que estiveron nesta *Ciudad de la Selva*.

Quizais, a conclusión máis relevante do noso proxecto é que, no caso dos montes de Casaio, instalouse unha auténtica fronte de batalla que supuxo un serio contratempo a imposición do franquismo e da modernidade no noroeste peninsular. En palabras dun dos guerrilleiros máis importantes da Federación, Manuel Fernández Villanueva, chamado “Gafas”:

... *tercero [objetivo de la Federación], demostrar al mundo exterior que España no era el remanso de paz sino que la guerra civil continuaba en pequeña escala* (citado en Serrano, 1988: 190)

4. APUNTES FINAIS

Como comentabamos ao inicio, o desenvolvemento da arqueoloxía en contornas como Valdeorras tivo un carácter moi periférico, fronte aos grandes proxectos arqueolóxicos vinculados, por exemplo, á cultura castrexa ou ao impacto do mundo romano en sitios como as Médulas. Porén, cremos que proxectos de corte “heterodoxo” como o que estamos a desenvolver co Sputnik Labrego, pode ser un xeito para reivindicar estes espazos patrimonialmente esquecidos así como revalorizar o rol que as sociedades labregas tiveron na configuración das paisaxes actuais. Sociedades desenvolvidas a través de complexos procesos históricos que só mediante análises profundas, poden ser entendidas en toda a súa dimensión como pasado pero tamén como presente e futuro.

BIBLIOGRAFÍA

- AYÁN VILA, X. (2008). El paisaje ausente: por una arqueología de la guerrilla antifranquista en Galicia. *Complutum*, 19, 2, 213-237.
- AYÁN VILA, X. (2012). *Casa, familia y comunidad en la Edad del Hierro del NW*. Santiago de Compostela: Xurimar Servicios de Comunicación.
- BALBOA LÓPEZ, X. (1990). *O monte en Galicia*. Vigo: Edicións Xerais.
- BIANCHI, S. (2001). El oficio del cientista social hoy... desde lo siniestro a lo ético-político. *Revista de la Escuela de Antropología*, VI, 23-28.
- BOUZA BREY, F. (1953). La ceca suevo visigoda de Valencia del Sil. *Zephyrus*, IV, 417-427.
- CABANA IGLESIA, A. (2006). *Entre a resistencia e a adaptación. A sociedade rural galega no franquismo (1936-1960)*. Tese de Doutoramento. Santiago de Compostela: Universidad de Santiago de Compostela.
- CANDELAS COLODRÓN, C. (2004). *O Cronicón de Hidacio. Bispo de Chaves*. A Coruña: Toxosoutos.
- CASTRO VOCES, A. (1993). *Valdeorras a mediados del siglo XVIII según el catastro del Marqués de la Ensenada*. O Barco de Valdeorras: Instituto de Estudios Valdeorreses.

- DE MOOR, T. (2015). *The dilemma of the commoners*. Cambridge: Cambridge University Press.
- DÍAZ MARTÍNEZ, P. D. L. C. (2011). *El Reino Suevo (411-585)*. Tres Cantos: Akal, D.L.
- DÍAZ OTERO, E., y Naves Cienfuegos, F. (2010). Los colmenares tradicionales del noroeste de España. *ACAFA online*, 3.
- DOS COMÚNS, G., Balboa López, X., Besteiro, B., Fernández, X., Fernández Prieto, L., Jordán, M. (2006). *Os Montes veciñais en man Común: o patrimonio silente. Natureza, economía, identidade e democracia na Galicia rural*. Vigo: Edicións Xerais.
- FERNÁNDEZ PEREIRO, M., TEJERIZO GARCÍA, C., RODRÍGUEZ GONZÁLEZ, C., LIXÓ GÓMEZ, C., y CARVAJAL CASTRO, Á. (2017). Asentamientos fortificados no interior da Gallaecia en época tardoimperial e sueva (séc. IV-VI): un achegamento a partir de varios casos de estudo. *Gallaecia*, 36, 129-162.
- FERNÁNDEZ PRIETO, L. (1993). Represión franquista y desarticulación social en Galicia. La destrucción de la organización societaria campesina 1936-1942. *Historia Social*, 15, 49-65.
- FERNÁNDEZ PRIETO, L. (2015). País y paisaje de labregos: organización y control del territorio en la Galicia contemporánea entre cuatro centurias (ss. XVIII-XXI). En G. Pereira Menaut y E. Portela Silva (Eds.), *El territorio en la historia de Galicia: organización y control, siglos I-XXI* (pp. 251-

- 315). Santiago de Compostela: Universidad de Santiago de Compostela.
- FERNÁNDEZ RODRÍGUEZ, C. (2020). *Análisis de los restos óseos de macromamíferos del yacimiento de O Castelo de Valencia do Sil (Vilamartín de Valdeorras, Ourense)*. Intervención 2019. Informe depositado en la Dirección Xeral de Patrimonio. Santiago de Compostela.
- FERRER SIERRA, S. (2014). Trazado de la Vía Nova Romana entre las mansiones de Bergido e Interamnio Flavio. Nuevas perspectivas. *Estudios bercianos*, 38, 11-19.
- FREIRE CEDEIRA, A., Balboa López, X., y Rico Boquete, E. (2014). El proceso de clasificación de montes vecinales en mano común. 1968-1989. El caso del Monte Serra de Casaio e Lardeira (Carballeda de Valdeorras). En L. Fernández Prieto y A. Artiaga Rego (Eds.), *Otras miradas sobre golpe, guerra y dictadura* (pp. 251-278). Madrid: Catarata.
- GARCÍA QUIROGA. (2013). Desde la desarticulación al presente de los montes vecinales en mano común en Galicia. *Revista Teknokultura*, 10, 1, 155-176.
- GARCÍA TATO, I. (2016). *El destacamento penal de las minas de wolfram de Valborrás de Casaio (Carballeda de Valdeorras)*. Santiago de Compostela: Consejo Superior de Investigaciones Científicas.
- GARCÍA TATO, I. (Ed.) (1986). *La documentación medieval del tumbo del Monasterio de San Martín de Castañeda relativa a Valdeorras*. O Barco de Valdeorras.
- GONZÁLEZ RUIBAL, A. (2016). *Volver a las trincheras. Una arqueología de la Guerra Civil española*. Madrid: Alianza Editorial.
- GRANDÍO SEOANE, E., y RODRÍGUEZ GONZÁLEZ, J. (2012). *Warzone: la Segunda Guerra Mundial en el noroeste de España*: Eneida Ediciones.
- HEINE, H. (1980). *A Guerrilla antifranquista en Galicia*. Vigo: Ediciones Xerais de Galicia.
- LINDHOLM, K.-J., SANDSTRÖM, E., y EKMAN, A.-K. (2013). The archaeology of the commons. *Journal of Archaeology and Ancient History*, 10, 3-49.
- MATTHEWS, C. N. (2002). *An archaeology of history and tradition*. New York: Springer.
- MEIJE Pardo, A. (1985). *La antigua minería del cobre en el valle de Valdeorras*. Coruña: Xunta de Galicia.
- OSTROM, E. (1990). *Governing the commons. The evolution of institutions for collective actions*. Cambridge: Cambridge University Press.
- QUIJANO, A. (1992). Colonialidad y modernidad/razionalidad. En H. Bonillo (Ed.), *Los conquistados* (pp. 437-449). Bogotá: Tercer Mundo Ediciones.
- RISCO, V. (1928). *Provincia de Orense. Geografía General del Reino de Galicia*. Barcelona: Editorial Alberto Martín.
- RODRÍGUEZ COLMENERO, A., Ferrer Sierra, S., y García Tato, I. (2009). *Priorato de Xagoaza (Valdeorras, Ourense)*. Bande: Fundación Aquae Querquennae - Via Nova.
- RODRÍGUEZ GUTIÉRREZ, A. (2012). La larga posguerra del Ejército Republicano. La Federación de Guerrillas de León-Galicia. En E. Grandío y J. Rodríguez (Eds.), *War Zone. La Segunda Guerra Mundial en el noroeste de la península ibérica* (pp. 89-136). Madrid: Eneida.
- RÖSENER, W. (1995). *Los campesinos en la historia europea*. Barcelona: Crítica.
- SAAVEDRA, P. (2007). Las comunidades campesinas en la Galicia moderna. En A. Rodríguez (Ed.), *El lugar del campesino. En torno a la obra de Reyna Pastor* (pp. 359-390). Valencia: Universitat de València.
- SAN ROMÁN RODRÍGUEZ, J. M. (2000). *Valdeorras la industria de la pizarra y las transformaciones espaciales, municipios de O Barco, Carballeda y Rubiá (1950-1998)*. O Barco de Valdeorras: Instituto de Estudios Valdeorreses.
- SÁNCHEZ-PALENCIA RAMOS, F. J. (Ed.) (2000). *Las Médulas (León): un paisaje cultural en la "Asturia Augustana"*. León: Diputación de León.
- SÁNCHEZ PARDO, J. C. (2016). Crismón de Quiroga. En R. Villares (Ed.), *100 Galicia Cen. Obxectos para contar unha cultura* (pp. 79-81): Consello da Cultura Galega.
- SANTOS ESTÉVEZ, M., TEJERIZO GARCÍA, C., y ALONSO TOUCIDO, F. (2020). El abrigo con pintura esquemática de Pala de Cabras (Ourense). Encuentros y desencuentros entre dos tradiciones. *Complutum*, 31, 1, 7-24.
- SERRANO, S. (1988). *La guerrilla antifranquista en León (1936-1951)*. Madrid: Siglo XXI.
- SERRANO, S. (2001). *Maquis. Historia de la guerrilla antifranquista*. Madrid: Temas de Hoy.
- SHANIN, T. (1971). *Peasants and peasant societies*. Middlesex: Penguin Books.
- SIMPSON, J. (1995). *Spanish agriculture: the long Siesta, 1765-1965*. Cambridge: Cambridge University Press.
- SOTO ARIAS, P. (1993). Estudio de un asentamiento romano ligado a la vía XVIII en el Valle de Valdeorras (Ourense). *Minius*, II-III, 53-81.
- STAGNO, A. M. (2015). Archaeology of commons: a multidisciplinary approach to the reconstruction of multiple uses and conflicts of European uplands. En G. L. M. Burgers, S. J. Kluiving, y R. A. E. Hermans (Eds.), *Multi-, inter- and transdisciplinary research in Landscape Archaeology: proceedings of the Third LAC Conference, Rome 2014*. Amsterdam.
- TEJERIZO-GARCÍA, C., RODRÍGUEZ GUTIÉRREZ, A., y ÁLVAREZ COBIAN, O. (2020). Arqueología y procesos memoriales de la guerrilla antifranquista en los montes de Casaio (Carballeda de Valdeorras, Ourense). *Madrygal*, 23, 199-216.
- TEJERIZO GARCÍA, Carlos (2020): "El poblamiento en el interior de la Gallaecia entre el final del Imperio Romano y la Alta Edad Media: nuevos datos, nuevas propuestas". *Studia histórica*.
- TEJERIZO GARCÍA, C., RODRÍGUEZ GUTIÉRREZ, A., FERNÁNDEZ PEREIRO, M., RODRÍGUEZ GONZÁLEZ, C., CARVAJAL CASTRO, Á., ROMERO ALONSO, A. J. (2020). Paisajes de la represión y la resistencia durante la dictadura franquista: la Ciudad de la Selva y la guerrilla antifranquista. En B. Rosignoli, C. Marín Suárez, y C. Tejerizo García (Eds.), *Arqueología de la dictadura en Latinoamérica y Europa. Violencia, resistencia y resiliencia* (pp. 171-186). Oxford: BAR International Series.
- VEIGA ROMERO, A. M. (2009). Los mosaicos de A Cigarrosa. Historia de un hallazgo. *Museo arqueológico provincial de Ourense*.
- WICKHAM, C. (2009). *The inheritance of Rome: a History of Europe from 400 to 1000*. London: Penguin